

ЗА УДАРЕНИЕТО НА НЯКОЛКО ДУМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Велин Петров (Велико Търново, България)

Първата и една от най-значимите научни разработки, посветени на темата за ударението в българския език, е студията на проф. Беньо Цонев от 1891 г. *За ударението в български език, сравнено с ударението в другите югоизточни славянски езици (руски, сръбско-хърватски и словенски)* (Цонев 1891: 3–83). В изследването си проф. Б. Цонев проследява състоянието на ударението от по-старите етапи от развитието на четирите южнославянски езика до днес, като анализира защо първоначално неподвижното славянско ударение днес е подвижно. За начало на тази промяна е посочен периодът, в който отпадат еровете от окончанията на думите, а вторият съществен етап е, когато се появяват дългите ударени срички. Направена е класификация от осем групи от думи според подвижността на българското „или изобщо славянското“ ударение. Студията на бележития езиковед е приносна както за българската, така и за сравнителната славянска акцентология.

Други важни проучвания, посветени на тази тема, са някои от изследванията на Хр. Кодов – студията му от 1929 г. *Подвижното българско ударение и неговото отношение към праславянското ударение*, отново с високи научни приноси за съпоставителното езиковедство; също така друга негова разработка от 1966 г. *Ударението в българския книжовен език* (Кодов 1966: 3–101), която представя първото проучване на ударението в българския език в синхронен аспект. Следващият значим труд по темата е на Д. Гилков и Т. Бояджиев (Гилков, Бояджиев 1978: 5–109) *Ударението в българския книжовен език*, където е направен детайлен анализ на характера и мястото на ударението в различните части на речта в съвременния български книжовен език, на ударението при някои думи от чужд произход, на думите с две ударения, на акцентните дублети и логиката и пътищата за тяхното образуване.

Темата за ударението в съвременния български език заема важно място в първия от трите тома на академичната *Граматика на съвременния български книжовен език* (ГСБКЕ), посветена на българската фонетика. Автор на частта за ударението е Т. Бояджиев. Разгледани са фонетичните особености на българското ударение, функционалните му характеристики, неговата подвижност при формообразуването и словообразуването и пр. (ГСБКЕ, с. 171–218).

Ударението на чуждите думи, заети в езика ни, по правило запазва мястото, което има в езика първоизточник или в езика посредник, чрез който лексемата навлиза в българския език. Така например заемките с гръцки произход *демократи́ця*, *аристократи́ця*, които в гръцки език имат различно ударение – *η δημοκρατία*, *η αριστοκρατία*, са навлезли със своя латинизиран вариант на ударение и звуков състав (*democratia*, *aristocratia*) най-вероятно чрез френски език (*aristocratie* f, *démocratie* f). За сравнение в руски език, където по всяка вероятност са навлезли чрез немско посредничество (*Aristokratie* f, *Demokratie* f), тези съществителни имена са запазили звуковия вариант от езика първоизточник (старогръцки) – *демократия*, *аристократия*, но ударението се е изместило подобно на латинизираните варианти на старогръцките думи.

Правилото за запазване на ударението в чуждите думи не се спазва последователно в редица случаи, както отбелязват още Д. Тилков и Т. Бояджиев, а като основна причина за това се изтъква фактът, че невинаги думите са възприети в български от езика първоизточник (Тилков, Бояджиев 1978: 39). Освен това чуждите думи според Хр. Кодов във „всички случаи повече или по-малко се приспособяват към съответни морфологични, а също и акцентни категории в системата на българския език“ (Кодов 1966: 87–88).

Правописните речници на българския език имат отчасти и правоговорен характер, защото всяка от думите е с посочено ударение. Последният правописен речник, издаден от авторски колектив от Секцията за съвременен български език към Института за български език при Българската академия на науките през 2012 г., озаглавен *Официален правописен речник на българския език*, предизвиква множество въпроси в езиковедските среди. Тук няма да се спираме на всички дискуссионни моменти, защото това не е тема на статията ни. Ще обърнем по-специално внимание на една конкретна особеност

на речника – наличието в него на прекалено голям брой дублетни форми, между които откриваме и думите *структура* (ОПРБЕ, с. 598) и *декан* (ОПРБЕ, с. 224), както и многобройните производни лексеми на тези съществителни имена – *структурен*, *структурнофункционален*, *структуроопределящ* (ОПРБЕ, с. 598), *инфраструктура*, *инфраструктурен* (ОПРБЕ, с. 307), *теоретикоструктурен* (ОПРБЕ, с. 614) и др., както и *декански*, *деканство* (ОПРБЕ, с. 224). Към списъка на акцентните дублети, обнародвани в споменатия речник, макар и да не са обект на нашето проучване, можем да споменем още думите *анатема* (но също така) и *анатема*, *аптека̀р* и *аптѐкар*, *наркомания* и *наркомания*, *неврастения* и *неврастения*, *съставител* и *съставител*, *темпера̀мент* и *темпера̀мент* и др. В предговора на този речник е отбелязано, че „при наличието на дублетни форми **дублетът, който не се препоръчва**, е даден в курсив“ (подчертаното е наше), а „в случаите, когато са равностойни, дублетите се изписват с един и същ шрифт“ (ОПРБЕ, с. 141), т.е. когато е изписана с различен шрифт, едната от двете думи е по-правилна от другата. Това противоречи силно на нелеката задача, с която авторският колектив на правописните речници на БАН е натоварен, а именно „да проучва измененията на правописа и да внася единство в него, да следи отблизо правописните и правоговорните проблеми, възникнали в резултат от развитието на езика“ (вж. НПРБЕ, начална страница). Когато се приема една дума в българския език да има дублетна форма и когато това се обнародва в правописен речник с нормативен характер, според нас е недопустимо да има дублет, който „не се препоръчва“. Ако има лексема, която не се препоръчва на пишешците и говорещите български език, то тази дума изобщо не трябва да намира място в подобен речник, претендиращ да бъде нормативен. Обратното би довело и води до още по-големи трудности в ограмотвяването на българите, чиято езикова култура като цяло става все по-ниска.

Съществителните имена от чужд произход **структура** и **декан** (и производните им думи **структурен**, **инфраструктура** и пр., **декански**, **деканство** и т.н.) имат латински корен и са навлезли в българския език посредством руски или немски според авторите на *Речник на чуждите думи в български език* (вж. РЧДБЕ, с. 198, с. 727) и *Български етимологичен речник* (вж. БЕР, Т. 1, с. 334).

• **структура** < лат. *structūra*, *ae f* 1. ‘строеж, съоръжение, постройка’; 2. ‘разположение, порядък’; (вероятно през руски или немски език);

• **декан** < лат. *decānus*, *i m* 1. ‘командир на отделение от 10 човека’; 2. ‘декан, старейшина в група от 10 монаси’; (вероятно през руски или немски), корелативно свързано със старогр. δέκα ‘десет’; δεκανεύς ‘десетник’ (вж. ЕПРБКЕ, с. 124).

За мястото на ударението в двете съществителни имена *структура* и *декан* вж. *Ударението на думата структура* (Лакова 1971/1980: 51–52) и *За ударението на думата декан* (Станева 1980: 50), публикувани в *Христоматия по езикова култура* (Първев 1980). В материала на М. Лакова е направен кратък анализ на словообразователните особености на думата *структура* и на други чужди по произход думи в българския език, образувани с наставките *-тура*, *-сура* (*-зура*), *-ура*, както и на мястото на ударението в тези лексеми. Залучено е, че правилното място на ударението в съществителното *структура* е върху суфикса, защото „в огромната си част съществителните на *-ура* носят ударение върху наставката и в лексикографската практика се приема само *структура*, *структурен*“ (Лакова 1971/1980: 52). В езиковата бележка за ударението на думата *декан* Хр. Станева приема формата *декан* „като единствено правилна“ от гледна точка на книжовния изговор на съществителното име.

Според споменатото вече правило за акцентуването на заетите думи в езика ни и двете имена са запазили ударението, което имат в чуждия език, от който сме възприели думите. Това се отразява със сравнително голяма последователност в най-авторитетните речници на българския език, напр. в *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* на Ст. Младенов (ЕПРБКЕ, с. 124), в *Речник на съвременния български книжовен език* на Ст. Романски (РСБКЕ Т. 1, с. 232; РСБКЕ Т. 3, с. 323), в *Речник на чуждите думи в българския език* на Ал. Милев, И. Братков, Б. Николов (РЧДБЕ, с. 198, с. 727), в еднотомния *Български тълковен речник* (БТР, с. 151, с. 974), в многотомния академичен *Речник на българския език* (РБЕ БАН). В известния речник на П. Пашов и Хр. Първев *Правоговорен речник на българския език* (ПРБЕ), издаден за първи път през 1974 г., преиздаван впоследствие неколкократно, а в своите последни издания от 2002, 2009, 2010 г. вече носещ заглавието *Правоговорен и правописен речник на българския език* (УИ „Св. Кли-

мент Охридски“, 2009 г.) за съществителното име *декан* изрично е подчертано, че словоформата *дèкан* е неправилна (ПРБЕ, с. 138; с. 906). Подобно посочване на неправилната словоформа е направено при „отделни много често срещани в практиката грешки по отношение на ударението“ (ПРБЕ, с. 30). Единственото отклонение в отразяването на правилното акцентуване в думата *декан* сред речниците на българския език откриваме в многотомния академичен *Български етимологичен речник*, където в изписването на съществителното име *декан* е поставено ударение както върху втората, така и върху първата сричка на думата – дèкан (вж. БЕР, Т. 1, с. 334). Според Хр. Станева отклонението, засвидетелствано в БЕР, се дължи на това, че „все по-често и по-настойчиво в говоримата реч се употребява формата *дèкан*“ (Станева 1980: 50).

Едва ли обаче поместването на така изписаната дума в Том 1 на *Български етимологичен речник* от далечната 1971 г. има пряко отношение към въвеждането на дублетната словоформа в така нар. официален правописен речник от 2012 г. Допускането на голямото количество дублети, сред които и дèкан наред с декан, структура наред със структура и многобройните производни на тези съществителни имена, е в резултат най-вече на все по-занижената езикова култура на носителите на българския език.

За масовата употреба на доскоро неправилната, а отскоро по-малко правилната дума структура и производните ѝ структурен, инфраструктура, инфраструктурен, структуроопределящ и пр. най-голяма вина според нас имат така нар. български политически елит, а също и немалка част от журналистическата гилдия. Малко преди и много след присъединяването на България към Европейския съюз словосъчетанията от типа на *предприсъединителни* (а по-късно и *присъединителни*) *структурни фондове*, *европейски структурни фондове*, *инфраструктура*, *инфраструктурен проект*, *пътна/железопътна/транспортна инфраструктура*, *стратегическа инфраструктура* и пр. станаха едни от „най-модерните“ и употребявани от политици, кандидат-политици, политикани, журналисти и всякакви други публични личности, чиито *компетентни* изказвания звучат прекалено често в различни телевизионни и радиопредавания. Не стига това, че тези изказвания звучат с прекалено голяма фреквенция в обществената реч, но почти винаги думата *структура* и

производните ѝ биваха употребявани неправилно, що се отнася до мястото на ударението.

Докато за въвеждането на дублета структура и производните му лексеми обяснение можем да открием в изключително ниската правоговорна култура в публичната устна реч на обществените личности, то за прокарването на дублетна форма на много по-специализиран термин като декан и производните му декански, деканство, които имат значително по-тясна употреба в публичната устна реч, ограничаваща се в рамките на академичната терминология, заключението е, че същата склонност към занижаване на правоговорната култура се наблюдава и в академичните среди – в речта най-вече на студентите, на университетската администрация и нерядко на самите университетски преподаватели. Процес, който няма как да бъде разтълкуван като положителен, но наличието му е безспорно.

На пръв поглед едва ли допускането на акцентни дублети на тези две съществителни имена и на техните производни лексеми е чак толкова пагубно за състоянието на съвременния български език. Като изключим, че преместването на ударението в думата структура ще доведе до допускане и на правописни грешки от типа на *структора (нещо, в което сме се убедили по време на досегашната ни преподавателска практика, свързана с дисциплините *Езикова култура* и *Български език и стил* – студентите, които не са запознати с правилното произношение на думата, не са наясно и с нейния правопис и обратното – знаещите мястото на ударението в думата никога не допускат грешка в нейното изписване), едва ли би се случило нещо фатално за българския език, устоял на какви ли не предизвикателства в многовековната си история. Но не там е проблемът. Бедата е в това, че не Речникът влияе на говорещите и пишещите на български език, а ширещата се неграмотност сред нас печели все по-големи територии. Вярно е онова поизтъркано клише, че грешките изместват правилата, но това се случва след десетки, понякога дори стотици години развитие на езика. Освен това в повечето случаи в грешките има някаква логика, на чиято основа нормата се променя плавно, нерядко тези „грешки“ са всъщност резултат от закономерни развойни тенденции в езика. В разгледаните от нас явления обаче единственият подбудител на промяната е неграмотността и повърхностното отношение към усвояването на книжовноезиковата норма.

Българският правопис и правоговор трябва да бъдат много по-консервативни и устойчиви в сблъсъка с неграмотността.

БИБЛИОГРАФИЯ

ГСБКЕ: Бояджиев, Т., Георгиева, Ел., Пенчев, Й., Станков, В., Тилков, Д. Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика. Трето издание. София: Абагар, 1998.

Кодов 1966: Кодов, Хр. Ударението в българския книжовен език. София: Наука и изкуство.

Лакова 1971/1980: Лакова, М. Ударението на думата *структура*. // Христоматия по езикова култура. София: Наука и изкуство.

Първев 1980: Първев, Хр. (съст.). Христоматия по езикова култура. София: Наука и изкуство.

Станева 1980: Станева, Хр. За ударението в думата *декан*. // Христоматия по езикова култура. София: Наука и изкуство.

Тилков, Бояджиев 1978: Тилков, Д., Бояджиев, Т. Ударението в българския книжовен език. София: Народна просвета.

Цонев 1891: Цонев, Б. За ударението в български език, сравнено с ударението в другите югоизточни славянски езици (руски, сръбско-хърватски и словенски). // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Книга VI. София: Държавна печатница.

Използвани речници:

БЕР: Георгиев, Вл., Дуриданов, Ив. и др. Български етимологичен речник. Т. 1–7. София, 1971–2010.

БТР: Андрейчин, Л. и др. Български тълковен речник. Трето издание. София: Наука и изкуство, 1973.

ЕПРБКЕ: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.

НПРБЕ: Станков В. и др. Нов правописен речник на българския език. София: Хейзъл, 2002.

ОПРБЕ: Мурдаров, Вл. и др. Официален правописен речник на българския език. София: Просвета, 2012.

ПРБЕ: Пашов, П., Първев, Хр. Правоговорен речник на българския език. София: Наука и изкуство, 1974/1979.

ПРСБКЕ: Георгиева, Ел., Станков, В. Правописен речник на съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН, 1983.

РБЕ БАН: Речник на българския език. Т. 1–14 (продължава). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, „Емас“, 1977–2012.

<http://ibl.bas.bg/rbe/?q=%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BD>, 11.03.2015 г.

РСБКЕ: Ст. Романски, Л. Андрейчин и др. Речник на съвременния български книжовен език. Т. 1–3. София, 1955–1959.

РЧДБЕ: Милев, Ал., Братков, И., Николов, Б. Речник на чуждите думи в българския език. София: Наука и изкуство, 1970.

ON THE ACCENT IN SOME WORDS IN MODERN BULGARIAN

Velin Petrov (V. Tarnovo, Bulgaria)

In modern Bulgarian, an increasing number of accent doublets are allowed in words of both domestic and foreign origin. In recent editions of the *Official Spelling Dictionary of the Bulgarian Language*, which has a normative character, such examples abound. In some of these words, this is attributed to intralinguistic development tendencies. In the majority of cases, however, accent doublets are allowed under the dictation of widespread illiteracy. This article studies the accent in the words ‘structure’ and ‘dean’ and all derivatives thereof, which, according to the latest Spelling Dictionary (2012) now have accent doublets.